

Institut za noviju istoriju Srbije
Biblioteka „Zbornici radova“
knjiga br. XXVII

Za izdavača
dr Mile Bjelajac

Redakcija
dr Olga Manojlović Pintar (glavna i odgovorna urednica, INIS)
prof. dr Bojan Aleksov (University College London)
dr Vladan Jovanović (INIS)
prof. dr Luka Pejić (Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku)
msr Dimitrije Matić (sekretar redakcije, INIS)

Recenzenti
prof. dr Milan Ristović (Univerzitet u Beogradu)
prof. dr Vjeran Pavlaković (Univerzitet u Rijeci)
dr Aleksej Timofejev (INIS)

Lektura i korektura
Biljana Racković

Prelom i dizajn korica
Đorđe Sekerezović

Na koricama:
Đorđe Andrejević Kun, „Jurišajući na fašistička utvrđenja“ (prednja korica)
i „Ispraćaj boraca na front“ (zadnja korica),
iz mape grafika *Za slobodu, 1938/39.*

ISBN- 978-86-7005-196-6

Objavljivanje zbornika pomoglo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja
i inovacija Republike Srbije

INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE

**JUGOSLOVENSKI
DOBROVOLJCI U ODBRANI
ŠPANSKE REPUBLIKE**

TEMATSKI ZBORNIK RADOVA

Beograd, 2024.

SADRŽAJ

Uvod	7
------------	---

TEMATSKO-METODOLOŠKI OKVIR

ERVE LEMEL	
DOBROVOLJCI IZ ČITAVOG SVETA U REPUBLIKANSKOJ ŠPANIJU. PREDUGO JEDNOSTRANA I JOŠ UVEK NEPOTPUNA ISTORIOGRAFIJA	19
ERVE LEMEL	
REVIZIJA LISTE DOBROVOLJACA IZ JUGOSLAVIJE U REPUBLIKANSKOJ ŠPANIJU. IZVORI, METODOLOGIJA, SPISAK	33

JUGOSLAVIJA, JUGOSLOVENI I RAT U ŠPANIJU

MILIVOJ BEŠLIN	
KRALJEVINA JUGOSLAVIJA – FRANKOV ANTIKOMUNISTIČKI SAVEZNIK 1936–1939.	47
MILE BJELAJAC	
UTICAJ ŠPANSKOG GRAĐANSKOG RATA NA VOJNU MISAO U JUGOSLAVIJI	77
VESNA ĐIKANović	
JUGOSLOVENSKI ISELJENICI U SEVERNOJ AMERICI I ŠPANSKI GRAĐANSKI RAT (1936–1939)	99

DRAMATIS PERSONAE

ALEKSANDAR SILKIN	
ŽIVOTNI PUT UČESNIKA ŠPANSKOG GRAĐANSKOG RATA SVETUZARA JOVANOVIĆA (1897–1941)	135
NENAD LAJBENŠPERGER	
ŠPANSKI BORAC SREĆKO JURKIĆ.....	147
OLGA MANOJLOVIĆ PINTAR	
ZABORAVLJENI VOJNIK REVOLUCIJE: EMILIJAN MILAN KALAFATIĆ (1907–1996)	163

PROMENE SLIKE PROŠLOSTI

VLADAN VUKLIŠ, STEFAN GUŽVICA	
MUŠKE FANTAZIJE: SMRT BLAGOJA PAROVIĆA	187
ZDRAVKO SAVESKI	
NACIONALIZAM PROTIV SOCIJALIZMA: POLITIKA SEĆANJA	
NA MAKEDONSKE ŠPANSKE BORCE	241
DIMITRIJE MATIĆ	
POLITIKE SEĆANJA U SRBIJI I ŠPANJI KROZ PRIZMU DELOVANJA	
UDRUŽENJA ŠPANSKIH BORACA (1986–2006)	257
O AUTORKAMA/AUTORIMA	279

Uvod

U oktobru 1990. godine je, u galeriji Sebastijan u Beogradu, otvorena izložba „I. Dimić – slike i konstrukcije“. Slikar Dušan Otašević i teoretičar umetnosti Branko Vučićević su predstavili radove, kako su naveli, zaboravljenog slikara, vajara i vazduhoplovca Ilije Dimića, koji je rođen 1901. u Beogradu i poginuo 1938. u Španiji. Autori izložbe su istakli da se Dimić bavio grafičkim oblikovanjem, arhitekturom i fotografijom „pretežno u konstruktivističkom stilu sa prevremenim primesama Pop arta“. Pred publiku su, pored umetničkih dela, izneli i svedočanstva o njegovom kratkom ali burnom životu tokom koga se školovao na Bauhausu, bio u vezi sa brojnim nadrealistima, zenitistima i dadaistima, održavao prepisku sa Tatlinom, ratovao i poginuo kao pilot republikanske avijacija u Španiji. Istoričarka umetnosti Irina Subotić je u katalogu izložbe (zagonetno) napisala: „Približavanje, pa čak i spajanje stvarnog i nestvarnog, dovodi, logično, do pitanja identiteta stvaraoce i njegove umetnosti i, shodno tome, do traganja za onom pomerljivom i varljivom granicom koja pokazuje gde se istina završava. Očevidno je, ipak, da enigma ostaje pletući lanac neizvesnosti koji se ne završava ni kada umetnik predstavlja sebe kroz drugoga.“

Ubrzo je postalo jasno da izložba predstavlja svojevrsnu konstrukciju, odnosno da je stvaralaštvo zaboravljenog genija, baš kao i čitava priča o njegovom životu i smrti na nebu iznad Španije – zapravo umetnička invenција. Kako je, mnogo godina kasnije, obrazložio Dušan Otašević: „Duhovnog oca u istoriji umetnosti nikada nisam imao, pa sam odlučio da ga izmislim!“ Kroz lik izmašanog heroja tako su, iz nove perspektive, još jednom otvorena složena pitanja autentičnosti autorstva i tumačenja umetničkog dela, koja su u vremenu postmoderne intrigirala stvaraoce i publiku. Nimalo slučajno, u životopis tog navodno iznenada pronađenog umetnika i pilota, opsednutog mudrim graditeljem i hrabrim letačem Dedalom, upisana je i „španska epizoda“. Upravo je ona trebalo da otvori dijalog o vezi avangardne umetnosti i revolucionarne borbenosti.

Godina u kojoj je izložba otvorena bila je poslednja godina postojanja Jugoslavije. U vrtlogu burnih političkih dešavanja, pored brojnih drugih istorijskih narativa, gotovo je potpuno iskrivljena i priča o španskoj epopeji i, konsekvntno, izmenjen položaj malobrojnih još uvek živih učesnika rata u Španiji i Udruženja koje ih je decenijama okupljalo. Razlog je bilo pismo koje su *Španci* uputili Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije sa svoje godišnje skupštine, održane u oktobru 1984. u Sarajevu, u kome su predložili otvaranje širokog društvenog dijaloga o putevima izlaska iz krize, sazivanje

vanrednog partijskog kongresa i kažnjavanje odgovornih. Najviše partijsko rukovodstvo je unisono odbacilo njihovu inicijativu kao opasnu po opstanak sistema. Od tada je svaki kritički intoniran društveni angažman *Španaca* praćen pokušajima njihove trivializacije, pa čak i kriminalizacije. U političkoj areni koja je uspostavljena tokom poslednjih godina postojanja Jugoslavije, perfidno je onemogućen nagoveštaj političkih ambicija Gojka Nikoliša, čoveka koji je imao važnu ulogu u osmišljavanju Sarajevskog pisma iz 1984. i bio jedan od najoštrijih kritičara jugoslovenskog rukovodstva. Paškvila „Vojko i Savle“, koja je objavljena 18. januara 1987. u beogradskoj *Politici*, iako su je glasno osudili mnogi, suštinski je onemogućila njegov dalji javni angažman, ali i oslabila reformsku struju unutar Saveza komunista Srbije i projugoslovensku opoziciju u najširoj javnosti.

Tri godine kasnije, u vreme otvaranja izložbe o izmišljenom heroju i stvaraocu Iliji Dimiću, odjeci optužbi i napada na reputaciju *Španaca* i dalje su bili prisutni. Ma koliko provokativan, umetnički eksperiment nije uspeo da umiri uzavrele debate i podstakne razrešenje brojnih kontroverzi. Slika rata u Španiji koja je konstituisana u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i percepcija uloge jugoslovenskih dobrovoljaca u njemu, tokom procesa dekonstrukcije zemlje podvrgnute su snažnim revizionističkim zahvatima. U tako napeutoj političkoj atmosferi nije bilo moguće voditi argumentovanu raspravu o istorijskom kontekstu u kome je rat u Španiji vođen, niti čuti autentična svedočenja i razmišljanja učesnika tog rata. Narasle društvene tenzije i politički sukobi iz osamdesetih, a zatim i jugoslovenski ratovi iz devedesetih godina 20. veka uneli su sumnje, iskrivili i odbacili decenijama važeća istorijska tumačenja, pa čak i negirali bespogovorno utvrđenu faktografiju.

ISTORIJSKE ČINJENICE

Građanski rat u Španiji, koji je započeo vojnim pučem 17. jula 1936, veoma brzo je prerastao u široki ideološki sukob u kome su se u vojskama suprotstavljenih strana borili pripadnici različitih nacija. Među dobrovoljcima koji su se priključili republikanskoj strani, Jugosloveni su činili distinktivnu grupu od gotovo dve hiljade ljudi. Došli su iz Jugoslavije, ali i iz zemalja u kojima su boravili kao politički i ekonomski emigranti: iz Sovjetskog Saveza, Francuske, Belgije, Argentine, Urugvaja, Kanade, Sjedinjenih Američkih Država, Čehoslovačke, iz zemalja Afrike i Azije.

Mnogi od njih su odgovorili na poziv koji je u avgustu 1936. objavljen u časopisu *Proleter*: „Borba španskog naroda, to je naša borba“. U Španiju su krenuli i pored zabrane jugoslovenskih vlasti, a njihov broj je rastao iz meseca u mesec i vrhunac doživeo u leto 1937. kada su posetu velikoj Svet-

skoj izložbi u Parizu iskoristili kao zgodan paravan za svoje putovanje. Boravak dobrovoljaca u Parizu i njihovo prebacivanje do granice sa Španijom su organizovali Jugoslovenska podsekcija Komunističke partije Francuske i Jugoslovenski intersindikalni komitet, koji je bio deo grupe Useljenička radna snaga (*Main-d'œuvre immigrée* – MOI) pri Ujedinjenoj sindikalnoj centrali (*Confédération Générale du Travail* – CGT). Pored partijskih i sindikalnih tela, važnu ulogu u prihvatanju i organizovanju dobrovoljaca imali su i Jugoslovensko iseljeničko udruženje, kao i Udruženje jugoslovenskih studenata u Parizu. Poseban punkt je bio formiran i u Marseju, odakle je manji broj dobrovoljaca brodovima prebacivan u Španiju. Za sve koji su stizali u Francusku dr Sergije Dimitrijević i kasnije Bora Baruh su u sindikalnoj centrali organizovali razgovore pred komisijama koje su odlučivale o njihovom upućivanju u Španiju, dok su njihov boravak u Parizu i prebacivanje do španske granice koordinirali Labud Kusovac, Rodoljub Čolaković i Sreten Žujović. O atmosferi koja je vladala među onima koji bi posle svih provera krenuli put Perpinjana, najbolje svedoči rečenica ispisana na jednoj dopisnici koja je iz Španije upućena u Jugoslaviju: „Raspoloženje drugova odlično. Još u vozu smo započeli polit-rabotu“.

Nakon prelaska Pirineja i okupljanja u gradiću Albasete (Albacete), raspoređivani su u jedinice Španske republikanske vojske i posle kraće obuke upućivani u borbu. Osim u Internacionalne brigade, gde su najviše funkcije komandanta i komesara obavljali Vladimir Čopić i Blagoje Parović, uključivani su i u gerilske jedinice koje su delovale iza linija fronta (Boždar Maslarić, Ljubo Ilić, Lazar Udovički, Guido Nonveiller), u bezbednosne strukture (Roman Filipčev, Vlajko Begović), u jedinice španske avijacije *La Gloriosa* (Božidar Boško Petrović, Sreten Dudić i Josip Križaj), dok su žene upućivane u sanitetsku službu (Ana-Marija Baš, dr Adela Bohunicki, dr Nada Dimitrijević Nešković, Olga Dragić-Belović (Milica Milić), Elizabeta Gavrić, Marija Glavaš, Marija Habulin, Lea Kraus, Tereza Kučera, Dobrila Mezić-Šiljak, Lujza Pihler (Borka Demić), Otilija Rešic-Zanoni, Ana Seles-Brozović, Kornelija Sende Popović, Eugenija Simoneti, Justina Škupi, Marija Šneman). Mnogi od dobrovoljaca su se našli i na pozicijama prevodilaca i pomoćnika sovjetskih instruktora. Interbrigadisti su se borili u jedinicama koje su nosile imena političkih i istorijskih ličnosti vezanih za borbu seljačkih i radničkih slojeva Jugoslavije: Matije Gupca, Ivana Cankara, Stjepana Radića, Petka Miletića. Bez obzira na to kako su nacionalno određeni rođenjem, oni su u Španiji bili prepoznati kao Jugosloveni.

Gotovo polovina Jugoslovena je poginula u Španiji, dok je većina onih koji su se povukli nakon poraza republikanskih snaga 1. aprila 1939, zbog zabrane povratka u Jugoslaviju, bila zatočena u logorima i zatvorima u Francuskoj i njenim kolonijama u severnoj Africi. Tokom Drugog svetskog rata

mnogi su se priključili oružanoj borbi protiv fašizma, ne samo u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije već i u antifašističkim pokretima širom Evrope.

Informacije o njihovom ratovanju u Španiji su prvo objedinjene u Moskvi 1941. godine. Tada su sistematizovane činjenice, napisane prve karakteristike i izrađene statistike za oko 1.200 Jugoslovena. U decenijama nakon Drugog svetskog rata ti su podaci u nekoliko navrata značajno dopunjavani, a ključnu ulogu u kontinuiranom radu na dokumentovanju brojnih epizoda i čuvanju sećanja na učesnike i učesnice rata i izradi spiska dobrovoljaca Španskog rata je imalo Udruženje jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske. Njegovi članovi su prikupljali dokumenta i fotografije, čuvali i prenosili lična sećanja i na taj način zapravo gradili kolektivno pamćenje o ratu u Španiji. Oni ne samo što su sačuvali od zaborava brojne ličnosti već su presudno uticali na definisanje vrednosnog sistema i ideoloških postulata na kojima je zamišljena i više od četiri decenije postojala socijalistička Jugoslavija. Udruženje je (in)direktno učestvovalo u izgradnji politike istorije koja je činila okvir unutar koga je konstituisan jedinstven društveni i politički sistem. Štaviše, ono je, od osnivanja u martu 1946. do gašenja u godinama uništenja zajedničke države, sažimalo burnu istoriju socijalističke Jugoslavije, odnosno sve ključne tačke i sekvence koje su obeležile jugoslovensku vremensku liniju su upisane u istorijat delovanja Udruženja jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske.

Tokom perioda sovjetizacije zemlje i Prvog petogodišnjeg plana, brojni učesnici rata u Španiji aktivno su započeli revolucionarnu transformaciju jugoslovenskog društva nalazeći se na ključnim državnim i partijskim funkcijama. To vreme su, međutim, dramatično obeležila i prva javna suđenja održana van Sovjetskog Saveza. Na tzv. Dahauskim procesima članovi Udruženja su se našli i na strani tužilaca i na strani žrtava. Zbog navodne saradnje sa Gestapoom i agenturama kapitalističkih zemalja, pored hiljada drugih, tada su optuženi i neki od interbrigadista koji su tokom rata bili zatočeni u nacističkim logorima. Streljani su 12. maja 1948, samo dva meseca pred održavanje Petog kongres KPJ na kome je došlo do zvaničnog raskida odnosa KPJ sa Informacionim biroom komunističkih i radničkih partija.

Tada je u životima „naših Španaca“ započeo posebno težak period, u kome su bili prinuđeni da prekinu svoje višedecenijske veze sa Moskvom i brojnim komunističkim partijama. Relativno mali broj učesnika rata u Španiji je nakon 1948. ostao na liniji Informbiroa, ali ih je rukovodstvo KPJ prepoznalo kao posebno ozbiljnu pretnju za stabilnost zemlje. Među 16.000 komunista koji su u periodu od 1949. do 1956. na Golom otoku i Svetom Grguru

bili podvrgnuti represivnom sistemu „prevaspitavanja“, prema poslednjim istraživanjima, bilo je i 36 španskih boraca. Za većinu kažnjenika presude i odslužene kazne nisu bile prepreka za članstvo u Udruženju, koje je postalo jedan od kolektivnih članova veteranske organizacije jugoslovenskih boraca – Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata, kasnije preimenovanog u Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata.

Dramatična i u nekim trenucima tragična, prva decenija postojanja socijalističke Jugoslavije završena je političkom transformacijom i formulisanjem jedinstvenog privrednog i svojinskog sistema samoupravnog socijalizma. Ta unutrašnja promena je praćena i repozicioniranjem Jugoslavije u međunarodnim okvirima, koje je započelo 1948. i nastavljeno 1953, samo deset dana nakon smrti Josifa Visarionoviča Staljina. Putovanja Josipa Broza Tita od Londona do Sovjetskog Saveza, Indije, Etiopije, Egiptata, Francuske i Grčke, dolazak sovjetske delegacije predvođene Nikitom Hruščovim u Jugoslaviju, kao i Titov sastanak sa Džavaharlalom Nehruom i Gamalom Abdelom Nase-rom na Brionima potvrdili su distinktivan položaj za koji se Jugoslavija izborila na globalnoj političkoj sceni u prvoj polovini pedesetih godina.

Afirmaciji na taj način redefinisane političke stvarnosti doprineo je i Drugi kongres Udruženja, kojim je obeleženo dve decenije od početka rata u Španiji. U oktobru 1956. godine u Beograd su, pored jugoslovenskih delegata, stigli nekadašnji dobrovoljci iz država koje su se padom *gvozdene zaves*e našle na suprotstavljenim stranama Hladnim ratom podeljenog sveta. Došli su iz Italije, Francuske, Norveške, Finske, Rumunije, Austrije, Čehoslovačke, Engleske, Švedske, Vijetnama, Holandije, Mađarske, Belgije, Poljske, Bugarske, Danske i Istočne Nemačke. U Beograd su stigli i predstavnici Centralnog komiteta Komunističke partije Španije, članovi poslednje republikanske vlade Španije na čelu sa premijerom Huanom Negrinom (Juan Negrín López), kao i legendarni general Enrike Lister (Enrique Líster). Posebno važan događaj je predstavljalo otkrivanje prvog spomenika posvećenog Internacionalnim brigadama, na kome je ispisana brojka od 1.700 Jugoslovena koji su se borili za Republiku i podatak da je njih „800 ostavilo svoje živote na bojnim poljima Španije“.

Od tada je započeo aktivan rad na memorijalizaciji španske epopeje, koji je podrazumevao prikupljanje informacija o događajima, dopunjavanje biografija ličnosti koje su u njima učestvovala i sastavljanje spiska učesnika rata. Unikatna, po nekima elitna, pozicija Udruženja u javnom i političkom životu Jugoslavije je potvrđena 1971. kada je ono odlikovano Ordenom narodnog heroja, koji je Josip Broz Tito uručio tadašnjem predsedniku Udruženja Alešu Bebleru. Samo godinu dana kasnije, u decembru 1972, donet je

i savezni *Zakon o osnovnim pravima boraca Španskog nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata od 1936. do 1939. godine*. Osim što je predstavljao važan trenutak za članove Udruženja, Zakon je bio i konstitutivni element novih društvenih odnosa u Jugoslaviji. Naime, on je bio uvod u sudsku rehabilitaciju osuđenih na Dahauskim procesima, koja je usledila četiri godine kasnije, dok je njihova politička rehabilitacija formalizovana na Deseutom kongresu Saveza komunista Slovenije aprila 1986. Indikativno je da je do rehabilitacije *Španaca* koji su bili zatočeni na Golom otoku došlo tek nakon raspada Jugoslavije.

Iz perspektive 21. veka jasno je uočljivo koliko je i sam naziv tog zakona trebalo da doprinese izgradnji narativa o kontinuiranoj isprepletanosti narodnooslobodilačke i revolucionarne borbe kako na jugoslovenskim prostorima tako i u čitavoj Evropi u decenijama pred izbijanje i tokom trajanja Drugog svetskog rata. Izbegavanjem da rat u Španiji nazovu „građanskim“ jugoslovenski komunisti su jačali ideološki diskurs koji je počivao na stavu o opštenarodnom otporu fašizmu i revolucionarnoj prirodi sukoba koji je prevazilazio granice nacionalnih država. Ta formulacija je stajala u oštroj suprotnosti sa prikazom rata kao niza nacionalno i verski motivisanih zločina, odnosno kao sukoba unutar jedne nacionalne zajednice. Boraveći u Beogradu povodom obeležavanja osamdeset godina od izbijanja rata, Karmen Negrin, unuka poslednjeg predsednika španske republikanske vlade Huana Negrina, predstavila je istorijski kontekst iz koga je takvo tumačenje proizašlo. U intervjuu koji je dala novinaru Branku Rosiću 2016. rekla je: „mi kod kuće nikada nismo govorili o *Španskom građanskom ratu*, već o *Španskom ratu*. To nije bio rat između dva brata, već uvod u globalni sukob sa fašizmom“.

Usvojenim jezičkim sintagmama koje su insistirale na revolucionarnom okviru i dihotomiji fašizam/antifašizam snažen je istorijski diskurs koji je konstituisao socijalistički vrednosni sistem. Definišući rat u Španiji kao narodnooslobodilački i revolucionarni, a ne kao građanski, jugoslovenski komunisti su afirmisali ideju kontinuiteta revolucionarne borbe u Evropi, koja je kroz antikolonijalne pokrete dobila globalne razmere šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka. Borbe u Španiji, koje su započele kao građanski rat unutar jedne nacije, čiji su se pripadnici našli u suprotstavljenim vojnim jedinicama republikanaca i frankista, prerasle su u rat protiv režima koji su otvoreno podržavale evropske (pro)fašističke elite, a prikryveno i liberalne zemlje parlamentarne demokratije. Pri tome je sintagma o narodnooslobodilačkom i revolucionarnom ratu, koju su uprostoravali jugoslovenski komunisti, prozilizila iz njihovog autentičnog istorijskog iskustva.

ISTORIJA I PAMĆENJE

Rat vođen u Španiji od 1936. do 1939. godine ponovo je privukao pažnju stručne i šire javnosti nakon završetka tragične decenije ratova i raspada SFRJ. Pored nekolicine predanih istraživača koji su se samostalno bavili pitanjem jugoslovenskih dobrovoljaca, u akademskim i širim društvenim okvirima tada su pokrenute nove institucionalne inicijative. U Beogradu je formirano Udruženje Španski borci 1936–1939, koje je ostvarilo pun statutarni, programski i personalni kontinuitet sa starim Udruženjem jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske. Ono je nastavilo rad na prikupljanju podataka i ponovnom uspostavljanju veza sa intebbrigadistima i udruženjima iz čitavog sveta koja su čuvala sećanja na rat 1936–1939. Novo udruženje je iniciralo i organizovalo brojne skupove i izložbe na kojima je u Srbiji otvoren prostor za dopune i ispravke postojećih znanja i kritičko preispitivanje revizionističkih tumačenja. Istovremeno su u Hrvatskoj veliki doprinos istraživanju ove teme dali saradnici Odsjeka za kulturalne studije Univerziteta u Rijeci, pokretanjem naučnih projekata, organizacijom skupova i štamapanjem publikacija koje su se bavile mestom i ulogom žena, anarhista, radnika sa jugoslovenskih prostora u ratu u Španiji.

Poslednji u nizu istraživačkih foruma na kojima su razmatrana brojna pitanja učešća Jugoslovena u ratu u Španiji otvoren je u Institutu za noviju istoriju Srbije u Beogradu u maju 2023. godine. Skup pod nazivom „Jugosloveni u Španskoj republikanskoj vojsci (1936–1939): Ažuriranje spiska jugoslovenskih dobrovoljaca i nova istoriografska istraživanja“ pokrenuo je dijalog u kome je učestvovalo sedamnaest istraživača i istraživačica iz Bosne i Hercegovine, Francuske, Hrvatske, Makedonije, Rusije i Srbije, koji su predstavili nove činjenice i vodili rasprave o raznorodnim istoriografskim tumačenjima i zaključcima.

Jedan od rezultata tog skupa je i tematski zbornik *Jugoslovenski dobrovoljci u odbrani Španske republike 1936–1939. godine*, koji predajemo za interesovanoj stručnoj i široj čitalačkoj publici. U njemu su radovi koji doprinose postojećim analizama uzroka, toka i posledica rata u Španiji. Posebnost pristupa se ogleda u izboru Jugoslovena kao paradigmatske grupe učesnika rata. Zbornik dopunjuje dosadašnje istorije rata kroz nova istraživanja mesta i uloge koju su u odbrani Španske republike imali Jugosloveni i na taj način on istovremeno pruža nove uvide u složenu istoriju rata koji je vođen u Španiji 1936–1939, ali i u određene epizode istorije Jugoslavije iz sredine 20. veka. Osnovni cilj autorki i autora je bio da kroz razmatranja političkih i vojnih prilika i biografija manje poznatih ili široj javnosti potpuno nepoznatih učesnika rata, kao i kroz analize kulture sećanja podstaknu dalji rad na upotpunjavanju spiska Jugoslovena koji su se borili za Špansku republiku.

U zborniku je sabrano jedanaest članaka, koji su organizovani u četiri celine. Otvaraju ga problemsko-metodološki tekstovi Ervea Lemela o istoriografiji o interbrigadistima i o reviziji liste dobrovoljaca iz Jugoslavije. Slede radovi Milivoja Bešina, koji je analizirao politiku Kraljevine Jugoslavije prema jugoslovenskim dobrovoljcima Španske republikanske vojske, i Mileta Bjelajca, o načinu na koji je rat u Španiji usmeravao vojnu industriju i nove strategije ratovanja u Jugoslaviji. Vesna Đikanović je u svom prilogu analizirala razloge, motive i putanje, kao i teškoće na koje su jugoslovenski dobrovoljci nailazili na svom putu iz Amerike u Španiju.

U delu „*Dramatis Personae*“ predstavljene su biografije manje poznatih učesnika rata. Nenad Lajbenšperger je, na osnovu privatne arhive porodice Jurkić, predstavio život potpuno nepoznatog španskog borca Srečka Jurkića. Aleksandar Silkin je pisao o Svetozaru Jovanoviću, koji je u Sovjetskom Savezu dobio ime Stefan Pavlovič Bogdanovski, takođe na osnovu privatnog arhiva i razgovora koje je vodio sa njegovom ćerkom, jugoslovenskom istoričarkom Nadeždom Jovanović. Olga Manojlović Pintar je napisala biografiju Emilijana Milana Kalafatića, koji je bio pripadnik komunističkih partija Jugoslavije, Francuske, Sovjetskog Saveza i Španije i saradnik NKVD-a.

Zbornik zatvaraju članci vezani za kulturu sećanja. Obiman polemički članak je posvećen rasvetljavanju istorijata velike publicističke (ali i istoriografske) kontroverze – smrti Blagoja Parovića 1937. godine. Njegovi autori Vladan Vukliš i Stefan Gužvica su minuciozno pratili i analizirali tačke u kojima se konstituisao društveno upotrebljiv i politički manipulativan narativ o ubistvu Blagoja Parovića. Zdravko Saveski je razmatrao složeni odnos između nacionalizma i internacionalizma na primeru Makedonije. Dimitrije Matić je pisao o sećanju na Španski rat u Srbiji na prelazu 20. u 21. vek.

Namera autorki i autora je bila da postojeća znanja, kao i već formirane arhetipske slike i romantizovana sećanja upotpune racionalnim promišljanjima i kritičkim analizama. U tom smislu su bila posebno podsticajna razmišljanja Erika Hobsboma (Eric J. Hobsbawm), istoričara koji je među prvim pokušao da sagleda duboke uzroke poraza Republike. Čitavim svojim stvaralaštvom, a posebno analizama rata u Španiji, on je potvrđivao značaj utopijske misli za artikulaciju ideoloških postulata, političkih programa i mobilizaciju masa, ali je istovremeno insistirao na nužnosti nepristrasne evaluacije utvrđenih činjenica. Tekst „*The Spanish Background*“, koji je objavio u novembru 1966. u časopisu *New Left Review*, možda je najjasnije sažeo njegova razmišljanja. Uprkos stalnim iščekivanjima i povremenim erupcijama, pisao je Hobsbom, na Iberijskom poluostrvu su više puta propadali i kapitalizam i društvene revolucije i na osnovu toga je zaključio da je i Frankov režim privremen, te da obnova nasledne monarhije predstavlja jedinu izgled-

nu političku perspektivu. Prikaz recentne stvarnosti i (ispostaviće se devet godina kasnije) tačna predikcija budućnosti poslužili su mu kao uvod u promišljanje istorijskih korena političke nestabilnosti u Španiji. On se nije bavio spoljnopoličkim kontekstom, koji je Džordž Orvel možda najkonciznije opisao u rečenici: „ishod španskog rata je rešen u Londonu, Parizu, Rimu, Berlinu – u svakom slučaju ne u Španiji“. Hobsbom nije posebno analizirao da li su zemlje liberalne demokratije uskratile pomoć legitimno izabranoj vladi u Madridu strahujući više od izbijanja novog globalnog sukoba ili od širenja komunizma u Evropi. Tragao je za unutrašnjim protivrečnostima i pokušao da razume razloge decenijama dugih društvenih previranja koja su dovela do izbijanja rata i uspostavljanja fašističke diktature.

Rat koji je vođen u Španiji je tumačio kao „dvostruku borbu protiv oružane kontrarevolucije i gigantske i, u krajnjoj liniji fatalne, unutrašnje slabosti revolucije“. Kao član Komunističke partije Velike Britanije i jedan od retkih istoričara na Zapadu koji su se u to vreme jasno deklarirali kao marksisti, glavni razlog za pobjedu frankizma video je u nemogućnosti usklađivanja različitih ideoloških grupacija republikanske provenijencije. Uspesne revolucije, od francuske, preko jugoslovenske, do vijetnamske, pisao je Hobsbom, pokazale su sposobnost da pobjede i u uslovima jednako dugih, pa čak i dužih sukoba i odlučnijih spoljnih intervencija. „Španska republika nije.“ Njen neuspjeh je tumačio specifičnim istorijskim razvojem Španije, koja je, u vremenu jačanja liberalnog kapitalizma, ostala na sporednom koloseku. Posljedica takvog istorijskog toka bila je činjenica da je Španiju na prelazu vekova „kolonizovao Bakunjin više nego Marks“. U industrijski nerazvijenoj i kulturno izolovanoj zemlji, anarhizam je tridesetih godina 20. veka predstavljao spontanu, autohtonu snagu transformisanu u „pokret koji je politiku shvatao kao oblik moralne gimnastike“ i prikaz „duboko dirljivih vrлина individualne i kolektivne odanosti, samopožrtvovanja i heroizma“. Uverenje da se vredi boriti samo za revoluciju, a da sve što uključuje organizaciju i disciplinu ne zasluži je da se nazove revolucijom, on je ocenio kao svojevrsnu legitimaciju tradicionalne nemoći siromašnih slojeva i (samo)opravdanje za izostanak političkih rezultata. Zaključio je da su oportunistički socijalisti, sektaštvo komunista, ali pre svega idealizam anarhista onemogućili organizovanje politički strukturirane alternative i uspostavljanje revolucionarne vlasti u Španiji u trenutku kada su neprijatelji republike bili demoralisani, neorganizovani, nesigurni i suočeni sa pitanjem: kako dalje?

Četrdeset godina nakon objavljivanja teksta u časopisu *New Left Review*, kada Sovjetski Savez i zemlje socijalizma u Evropi više nisu postojali, Hobsbom se vratio svojim idejama iz 1966. i dopunio ih tekstovima „War of Ideas“ i „Intellectuals and the Spanish Civil War“. Tada je svoje istoriografske

analize društvenih procesa upotpunio razmišljanjima o globalno dominantnom kolektivnom pamćenju rata u Španiji koje je ispunjeno slikama i narativima o pobjedi u porazu. „U stvaranju svetske uspomene na Španski građanski rat, pero, četkica i kamera kojima se rukuje u ime poraženih pokazali su se moćniji od mača i snage onih koji su pobedili.“ I sam duboko emotivno involviran u taj sukob u mladalačkim danima, Hobsbom ga je na početku desete decenije života prevashodno pamtio kao „srceparajuće i neuništivo sećanje na prvu veliku i izgubljenu ljubav“ i predivan san o heroizmu epskih razmera.

Način na koji je u svom više decenija dugom radu isprepletao kritičke historiografske analize usmerene na traganje za uzrocima poraza sa subtilnim promišljanjima umetničkih vizija i utopijskih ideala koji su podstakli i ovekovečili snagu borbenog elana, otvorio je nove pravce istraživanja rata koji je vođen 1936–39. Iako su u Španiji tada poražene političke ideje o federalizaciji zemlje, nacionalizaciji zemljišnih poseda, marginalizaciji crkve, sekularizaciji društva i istinskoj emancipaciji žena, pobedio je poziv koji je „braći piscima i umetnicima“ uputio Luj Aragon svojom pesmom u prozi *Ne rêvez plus qu'à l'Espagne!* (*Ne sanjajte ništa osim Španije!*) U novembru 1936, Aragon se obratio svima „koji su majstori reči, zvukova i boja (...) da svom snagom svog genija, svom velikodušnošću svog talenta i od srca, otvore novi krstaški rat, krstaški rat poezije i umetnosti za Španiju!“

Danas, nakon gotovo devet decenija od početka rata i revolucije u Španiji, taj je istorijski događaj moguće posmatrati kao složeni mozaik koji svedoči o dugim istorijskim procesima, o beskompromisnim političkim borbama i brutalnom nasilju, ali ga je nemoguće razumeti bez istovremenog sagledavanja snova i nadanja koja je probudio i preneo narednim generacijama. Činjenično utemeljeni i akademski interdisciplinarno povezani, radovi objedinjeni u ovom zborniku, iako nekada i međusobno suprotstavljenih zaključaka, predstavljaju važan doprinos postojećim istorijskim studijama i poziv na nastavak naučnog dijaloga.

DR OLGA MANOJLOVIĆ PINTAR
glavna i odgovorna urednica